

مجله‌ی علمی پژوهشی مطالعات ادبیات کودک دانشگاه شیراز
سال چهارم، شماره‌ی اول، بهار و تابستان ۹۲ (پیاپی ۷)

بررسی عناصر و مضامین دینی و میهنی
در اشعار کتاب‌های فارسی دوره‌ی راهنمایی

منوچهر جوکار* بهمن ساکی**

دانشگاه شهید چمران اهواز

چکیده

به نظر بسیاری از پژوهندگان آموزش و پرورش، بنیان‌های فکری، فرهنگی، ملی و مذهبی هر نسلی در روزگار کودکی و نوجوانی نهاده می‌شود؛ شکل‌گیری و برآمدن بخش مهمی از این بنیان‌ها نیز بر عهده‌ی نظام آموزش و پرورش هر کشور است و تألیف کتاب‌های درسی مناسب از مهم‌ترین ابزارهای این بنیان‌سازی‌ها به شمار می‌رود. در کتاب‌های فارسی دوره‌ی راهنمایی تحصیلی، مجموعاً حدود ۴۵ شعر مستقل یا آمیخته به نثر از شاعران مختلف گذشته و معاصر در موضوعات گوناگون آمده‌است. تعداد این شعرها از ۹ شعر در کتاب سال اول به حدود ۱۹ شعر در کتاب سال سوم راهنمایی افزایش یافته‌است و با توجه به اهمیت آموزش مسائل مربوط به هویت ملی و دینی در این دوره‌ی تحصیلی، مسائل و موضوعات حوزه‌ی دین و میهن از دغدغه‌های مولفان این کتاب‌ها بوده‌است. با این همه بر اساس نتایج پژوهش حاضر، میزان شعرهای دینی در این کتاب‌ها بسیار بیش‌تر از شعرهای میهنی است؛ حال آن‌که لازم است به دلیل اهمیت مسائل دینی و میهنی در جایگاه دو مولفه‌ی اصلی هویت‌ساز؛ میان این دو، تناسب لازم برقرار شود. در این مقاله، شعرهای این آثار را از چشم‌انداز عناصر و مضامین دینی و میهنی بررسی کرده و حجم و میزان تناسب این دو موضوع را با هم و با گروه سنی نوجوان در متون یادشده نشان داده‌ایم.

واژه‌های کلیدی: فارسی اول، دوم و سوم راهنمایی، عناصر دینی و میهنی، نوجوان، شعر.

* استادیار زبان و ادبیات فارسی mnjoukar@yahoo.com

** دانشجوی کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی bahman_saki@yahoo.com (نویسنده‌ی مسئول)

۱. مقدمه

کتاب‌های درسی دانش‌آموزان، اصلی‌ترین منبع تغذیه‌ی علمی این گروه در سال‌های کودکی و نوجوانی محسوب می‌شوند. روشن است که وقتی ما در گزینش کتاب‌های داستانی و علمی و شعری و پیشنهاد آن‌ها به کودک و نوجوان خود، دقت می‌کنیم، لزوماً باید میزان حساسیت در انتخاب و فراهم کردن محتوای کتاب‌های درسی بسیار بیش‌تر باشد، چرا که پدر و مادر خود کودک و نوجوان در انتخاب این کتاب‌ها اختیاری ندارند و امکان جایگزین کردن کتاب‌های دیگر نیز وجود ندارد؛ افزون بر این، کودکان و نوجوانان باید بیش‌تر وقت مطالعه‌ی خود را صرف خواندن کتاب‌های درسی کنند؛ بنابراین هر قدر در گزینش مواد و متون متناسب با نیازهای این گروه دقت شود کافی نیست و نتیجه‌ی آن مستقیماً در زندگی فردی و جمعی این افراد بازتاب خواهد داشت. از دیگر سوی، با توجه به اهمیت و میزان بالای اثرگذاری متون ادبی و به ویژه شعر بر رشد و پویایی و تثبیت شخصیت فردی و اجتماعی نوجوان، گزینش و گردآوری متون ادبی مناسب برای این گروه سنی در عین اهمیت، دشوار و مستلزم رعایت ملاحظات بسیار است. از جمله‌ی این ملاحظات، ضرورت گزینش و تهیه‌ی بهترین و اصیل‌ترین متون ادبی و تاریخی بومی و جهانی است. پدیدآورندگان این کتاب‌ها نیز لازم است با در نظر گرفتن روان‌شناسی اجتماعی جامعه‌ی مخاطب و شناخت نیازهای فرهنگی، تاریخی، هنری، ادبی و در یک کلام نیازهای معنوی جامعه‌ی مخاطب، به انتخاب و گردآوری این متون دست یازند؛ گویانکه نداشتن چنین ملاحظاتی به گسست فرهنگی این نسل در بازشناخت میراث و هویت تاریخی، ادبی، دینی و میهنی خود خواهد انجامید.

۲. بیان مساله

در دوره‌ی تحصیلی راهنمایی که کودک وارد مرحله نوجوانی می‌شود، به خواندن و شنیدن موضوعات گوناگون بیش از پیش علاقه پیدا می‌کند، درباره هر مساله‌ای به جست‌وجو می‌پردازد، با پرسش‌ها و گاه تردیدهای بسیاری در زمینه‌ی مسائل گوناگون روبه‌رو می‌شود و به خود اجازه می‌دهد آنها را طرح کند؛ در همین دوره به خودشناسی فردی و جمعی می‌اندیشد و به تعبیر یکی از صاحب‌نظران میل هم‌گرایی و تعلق گروهی و اجتماعی‌اش بیش‌تر می‌شود و مثلاً به ادبیات تخیلی علاقه‌ی زیادتری نشان می‌دهد (شعاری‌نژاد، ۱۳۸۲: ۵۶-۵۷). و درست از همین جا است که اهمیت کتاب‌های درسی بیش از پیش روشن می‌شود تا بتوان به کمک متون مناسب، هم‌گرایی گروهی نوجوان را تقویت کرد و سپس آن را به هم‌گرایی دینی و میهنی در ابعاد و جنبه‌های اعتقادی و ملی تبدیل نمود.

در پژوهشی که شورای کتاب کودک درباره‌ی محتوای کتاب‌های مطلوب و مناسب این گروه سنی بر روی تعدادی از دانش‌آموزان دختر و پسر دبستانی و راهنمایی انجام داده ۱۸ مورد مطالعه پرسش قرار گرفته است و یکی از این محورها به طور مشخص درباره‌ی تاریخ و فرهنگ کشور است که در کتاب‌های درسی باید بدان پرداخته شود. به طور کلی حدود ۳۶/۵۸٪ کودکان دبستانی و حدود ۵۰٪ از نوجوانان دوره‌ی راهنمایی به پرسش‌های این محور، نظر مثبت داشته‌اند (همان: ۱۱۵-۱۲۰). یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که دانش‌آموزان نوجوان، هم‌گرایی در خور توجهی با طرح مسائل و مطالب تاریخی و فرهنگی کشور خود در کتاب‌های درسی دارند؛ بنابراین، با توجه به اهمیت دوره‌ی نوجوانی، ما در مقاله‌ی حاضر تنها شعرهایی را که با موضوعات و مضامین دینی و میهنی متناسب با تاریخ و فرهنگ کشورمان در کتاب‌های فارسی دوره‌ی راهنمایی آمده است بررسی می‌کنیم و سرانجام در بخش نتیجه‌گیری و در قالب جدول فراوانی، حضور عناصر و موضوعات دینی و میهنی را در کتاب‌های یاد شده نشان خواهیم داد.

۳. ضرورت پژوهش

دوره‌ی نوجوانی نقطه‌ی آغاز هویت‌یابی است. به همین جهت ضرورت آشنایی دانش‌آموز نوجوان با مبانی دینی و میهنی هویت‌ساز خویش، آن هم در روزگار رواج اندیشه‌ی جهانی‌سازی که ابزارهای تبلیغاتی فرهنگی و سیاسی جهانی، هویت دینی و میهنی ملت‌ها را با خطر محو و دگرگونی روبه‌رو می‌سازد، انکار ناشدنی است. در این زمینه مواد و مطالب و از جمله شعرهای کتاب‌های درسی دوره‌ی راهنمایی، در کنار دیگر ابزارهای آموزشی، بر روح و رفتار و اندیشه‌ی دانش‌آموز و به ویژه در ایجاد و تقویت حس هم‌گرایی دینی و میهنی نقش بسیار موثری دارد؛ و این همه، دلیل اهمیت پرداختن به موضوع حاضر را روشن می‌کند.

۴. هدف‌های پژوهش

با توجه به اهمیت و تاثیرگذاری فراوان شعر بر مخاطب و همچنین ظرفیت‌های مناسب آموزشی و تاثیرگذار آن بر فرایند یادگیری؛ به ویژه در نوجوانی، هدف کلی این پژوهش مشخص می‌شود. هدف بررسی عناصر و مضامین دینی و میهنی در کتاب‌های فارسی دوره‌ی راهنمایی و اهداف جزئی آن عبارت‌اند از: بررسی اشعار موجود در این کتاب‌ها جهت ایجاد و تقویت حس هم‌گرایی و نیز بررسی تناسب میان تعداد شعرهای دینی و میهنی در این کتاب‌ها می‌باشد. از این رهگذر، نقاط ضعف و قوت کتاب‌های یاد شده از منظر موضوع مقاله روشن می‌شود و راه برای اصلاح و بهبود آن‌ها هموارتر می‌شود.

۵. پرسش‌های پژوهش

۱. آیا تعداد اشعار موجود در کتاب‌های فارسی دوره‌ی راهنمایی برای ایجاد و تقویت حس هم‌گرایی دینی و میهنی در دانش‌آموزان این مقطع تحصیلی کافی است؟
۲. آیا این شعرها از نظر عناصر محتوایی و جنبه‌های ادبی و زبانی و دشواری و آسانی، متناسب با مقطع و سال تحصیلی دانش‌آموزان دوره‌ی راهنمایی است؟
۳. آیا تناسبی میان تعداد شعرهای دینی و میهنی در این کتاب‌ها وجود دارد و اساساً این تناسب ضرورت دارد؟

۶. روش پژوهش

مقاله‌ی حاضر، پژوهشی کیفی است که به شیوه‌ی کتابخانه‌ای انجام گرفته است و طی آن کتاب‌های فارسی دوره‌ی راهنمایی از جهت متون شعری مورد ارزیابی درونی و بیرونی قرار گرفته‌اند. نویسندگان مقاله، پس از استخراج همه‌ی شعرهای این کتاب‌ها، به مطالعه و بررسی و توصیف شعرها پرداخته‌اند و عناصر دینی و میهنی موجود در آن‌ها را بیرون آورده و در قالب جدول‌های ۱ و ۲ و ۳ ارائه کرده‌اند. در این جدول‌ها، شعرها ذیل چهار گروه؛ مستقیماً دینی، برخوردار از عناصر دینی، مستقیماً میهنی و برخوردار از عناصر میهنی دسته‌بندی شده و با استفاده از روش توصیفی - تفسیری، محتوای داده‌ها تحلیل و نتایج استخراج و عرضه شده است. با توجه به این که همه‌ی اشعار کتاب‌های فارسی دوره‌ی راهنمایی مطالعه شده است، جامعه‌ی آماری و نمونه‌ی آماری ما در این پژوهش یکسان بوده است.

۷. تعاریف

۱-۷. نوجوانی

نوجوانی (adolescence)، در اصطلاح روانشناسی دوره‌ی انتقال رشد جسمی و ذهنی است که اساساً بین کودکی و قبل از بلوغ اتفاق می‌افتد (منسر،^۱ ۱۹۸۱: ۱۴). در خصوص طول مدت دوره‌ی نوجوانی، اتفاق نظر وجود ندارد؛ اما طبق نظر اریکسون،^۲ دوره‌ی نوجوانی، دوره‌ای است که شخص بین ۱۳ تا ۱۹ سالگی به سر می‌برد (کریستی^۳ و وینر،^۴ ۲۰۰۵: ۳۰۱). از دیگر سوی، امروزه مهارت‌هایی که نوجوانان باید در جوامع امروزی حاصل کنند بسیار دشوار و گوناگونند تا آنجا که دوره‌ی نوجوانی تقریباً ۱۰ سال به طول

¹ Manser

² Erikson

³ Christie

⁴ Viner

می‌انجامد و درست در این مرحله به تفکر انتزاعی که زمینه‌ی تازه‌ای را برای یادگیری فراهم می‌کند، دست می‌یابند؛ یعنی که «نوجوانان می‌توانند، اصول علمی دشوار را درک کنند، با مسائل اجتماعی و سیاسی دست و پنجه نرم نمایند، به معنی نهفته شعر یا داستان پی ببرند و به صورت کاملاً انعطاف‌پذیر و خلاق زبان را به کار گیرند» (برک، ۱۳۸۵: ۴-۵).

۲-۷. هویت

هویت مفهومی ذهنی - عینی و در عین حال تمایزساز است و شامل داشته‌ها و باورهایی می‌شود که عموماً خاستگاه ذهنی دارند؛ اما شخص می‌کوشد آن‌ها را در رفتار و گفتار خود آشکار سازد. دیوید میلر^۱ بر این باور است که مسأله‌ی هویت از مباحث اساسی مدرنیسم و پسامدرنیسم است که از رنسانس به این سو مطرح شده است (میلر، ۱۹۵۵: ۳۴) اما به نظر می‌رسد پرسش‌های هویتی از قبیل «من که هستم؟»، «از کجا آمده‌ام؟»، «چه نسبتی با دیگران دارم؟» سابقه‌ای به درازای زندگی انسان دارد.

هویت ابعاد گوناگون دینی، ملی، فرهنگی، اجتماعی، خانوادگی و فردی دارد اما از دیدگاه «رز پوله»، هویت ملی زیربنای انواع دیگر هویت است (پوله، ۲۰۰۳). روشن است که ایجاد باورهای هویت‌ساز و بروز داشته‌های هویت‌آفرین نیازمند عوامل بسیار است که محیط زندگی، آموزش و تحصیل متون درسی از جمله‌ی آن‌ها است. از دیدگاه مقاله‌ی حاضر، «انتخاب ارزش‌ها، باورها و هدف‌های زندگی مشخصه‌ی اصلی هویت را تشکیل می‌دهند، و اگرچه انتخاب این ارزش‌ها و هدف‌ها از نوجوانی شروع شده و در طول زندگی مورد توجه قرار می‌گیرند، به هر صورت ضرورت دارد که نوجوان به چنین هویتی دست یابد» (خادمی و دیگران، ۱۳۸۶: ۴۳).

۳-۷. نوجوان و ادبیات

واقعیت این است که، تعریف و تلقی دقیق، درست و جامع و مانعی از ادبیات نوجوان در کشور ما وجود ندارد و اغلب آن را با ادبیات کودک در می‌آمیزند؛ حال آن‌که از دیدگاه روان‌شناسی، کودکی و نوجوانی دو دوره‌ی جداگانه به شمار می‌آیند. برای نمونه در دو کتاب معروف و پر تیراژ این حوزه که حتی در دانشگاه‌ها هم مخاطبان بسیار دارند، یعنی کتاب *ادبیات کودکان* علی‌اکبر شعاری‌نژاد و *ادبیات کودکان و نوجوانان* بنفشه‌ی حجازی، تعریفی از ادبیات خاص نوجوانان نیامده و به‌ویژه در کتاب اخیر که عنوان ادبیات نوجوانان را هم بر خود دارد، هیچ تعریفی از شعر و داستان و سینمای خاص این گروه ارائه

¹ David Miller

² Ross Poole

نشده‌است. محمدرضا سرشار نیز که سال‌ها در این حوزه، داستان و نقد نوشته، گویی ادبیات کودکان و نوجوانان را یکی دانسته و در کتابی با نام‌گذاری *بر ادبیات کودکان و نوجوانان قبل و بعد از انقلاب*، این دو را با هم یکسان کرده‌است. سرشار، بی‌آنکه تعریفی از ادبیات نوجوانان به دست دهد، حتی بر آن است که «هرگز نمی‌توانیم رمانی برای نوجوانان داشته باشیم» (سرشار، ۱۳۸۸: ۹۲). از سوی دیگر، شاعران و نویسندگان ما نیز در سروده‌ها و نوشته‌های خود، اغلب مرز میان کودک و نوجوان را به درستی رعایت نمی‌کنند و در آثار خود این دو گروه را به یک چشم می‌بینند و به یک زبان خطاب می‌کند. البته در این میان آثاری چون *قصه‌های مجید* از مرادی کرمانی، *بی بال پریدن و توفان در پراتنز* از امین‌پور، *من نوکر بابام نیستم* و *امپراتور کلمات* از احمد اکبرپور و سروده‌هایی چون *به قول پرستو*، *ظهر روز دهم* و *مثل چشمه مثل رود* از امین‌پور و *کلاغ سه‌شنبه* از مهدی مرادی استثنا هستند.

۴-۷. شعر نوجوان

از دید نگارندگان، در شعر نوجوان ضمن بهره بردن بیش‌تر از ویژگی‌های شعر کودک مانند خیال‌انگیزی، کوتاهی، داستان‌وارگی، برخورداری از تمثیل و موسیقی کلام (حجازی، ۱۳۷۸: ۱۴۸-۱۵۰). باید به منطق و عقلانیت مسائل و موضوعات طرح شده نیز توجه کرد؛ به سخن دیگر، از آنجا که به میزان بزرگ شدن کودک و رشد جسمی و عقلیش، درک عقلانی او از مسائل نیز بیش‌تر می‌شود، همواره دوست دارد این رشد یافتگی‌ش در شعری که برایش سروده شده مورد توجه و بلکه احترام قرار گیرد. بارها تجربه شده که نوجوان با خواندن یا شنیدن شعری که به ظاهر برای او سروده شده، به تمسخر می‌گوید: این که خیلی بچه‌گانه است! از سوی دیگر، شعر نوجوان نباید از دایره‌ی تخیل او فراتر رود و عقلانیت و نگاه بزرگ‌ترها بر آن چیره شود؛ مثلاً اگر در یک داستان شخصیت اصلی نوجوان باشد، جاذبه‌ی آن برای نوجوان بیش‌تر است؛ چون از نگاه نوجوان و متناسب با نیازهای او روایت می‌شود. *قصه‌های مجید* و *من نوکر بابام نیستم*، چنین ویژگی‌ای دارند. این مسأله در شعر نیز اهمیت دارد؛ یعنی اگر شعر کودک باید تخیل کودکانه داشته‌باشد، شعر نوجوان نیز باید نوجوانانه باشد و این مطلب مستلزم شناخت درست نوجوان است. متأسفانه بیش‌تر شعرهایی که برای نوجوانان سروده می‌شود یا کم‌تر از سن آنهاست (کودکانه است) و یا بیش‌تر از سن و تجربه‌شان. درست از همین منظر، پیتر هانت^۱ نظریه‌پرداز ادبیات کودک، بر این باور است که کودکان و بزرگسالان خوانش متفاوتی از

^۱ Peter Hunt

متن دارند و عقیده دارد که اگر بزرگسالان مستقیماً در حضور یک کودک به خوانش متن بپردازند، بیپوده است. او خوانش «کودک‌وارانه» را در نقد طلب می‌کند. اساس مفهومی که هانت در نظر دارد، این است که کودک متفاوت با بزرگسال می‌خواند نه ساده‌تر (سلاجقه، ۱۳۸۵: ۲۳). این مساله در شعر نوجوان نیز صادق است. چرا که بر اساس دیدگاه اریکسون که دوره‌ی نوجوانی را ده سال می‌داند (رک: کریستی و وینر، ۲۰۰۵: ۳۰۱). نمی‌توان تصور کرد که خوانش نوجوان از شعر لزوماً باید شبیه خوانش دوره‌ی کودکی یا جوانی و بزرگسالی او باشد و قطعاً این دوره‌ی به نسبت طولانی نیز شعر خاص خود را می‌طلبد.

۵-۷. شعر دینی و میهنی

از دیدگاه نویسندگان این مقاله، هر شعری که به موضوعات و مضامین دینی پرداخته یا اشاره کرده باشد شعر دینی است؛ به سخن دیگر، هر موضوعی که با باورهای دینی مخاطب در ارتباط باشد و در شعر راه یافته‌باشد، موضوعی دینی است و آن شعر، دینی به شمار می‌آید. این موضوعات شامل مبانی اعتقادی مانند خداشناسی، معاد، نبوت، امامت، ظهور منجی و اخلاقیات برآمده از متون و منابع آسمانی و روایی است. مقوله‌هایی چون شهادت، ایثار، حج، نماز، روزه و حتی یادکرد شخصیت‌های دینی همچون پیامبران و امامان و صحابه نیز از موضوعات و مضامین همین حوزه محسوب می‌شود که ممکن است دست‌مایه‌ی شعری شاعری قرار گیرد. روشن است که موضوعات و مضامین میهنی نیز در بر گیرنده‌ی مطالبی است که به رخدادها، شخصیت‌ها، آیین‌ها و دیگر داشته‌های فرهنگی و اساطیری و تاریخی یک کشور مربوط می‌شود. بحث درباره سرزمین و دفاع از تمامیت ارضی آن و جنگ با بیگانگان نیز مشمول همین موضوعات و مضامین است که ممکن است در شعر شاعری نمود یافته باشد. ما، به طور مشخص، این نمونه‌ها را در شعرهای کتاب فارسی دوره‌ی راهنمایی تحصیلی بررسی خواهیم کرد.

۸. مبانی نظری پژوهش

یکی از منتقدان، با الهام از نظریه‌ی «تمایز» پیر بوردیو^۱ جامعه‌شناس و انسان‌شناس برجسته‌ی فرانسوی، کودکی - و به تبع آن نوجوانی - را مفهومی نوپدید می‌داند که ریشه در شرایط تاریخی مدرنیته دارد. به تعبیر این منتقد، جهان کودکی یک «جمهوری تازه استقلال یافته» است که نویسنده و شاعر باید قواعد کار در این جهان را بداند (پرستش، ۱۳۸۹: ۴۴). درغیر این صورت، نه ادبیات که در یکی از شاه‌راه‌های مهم اجتماعی کردن

^۱ Pierre Bourdieu

کودکان و نوجوانان است، به ابزار سرکوب آن‌ها تبدیل می‌شود (همان: ۲۳). از دیگر سوی، پیازه،^۱ روان‌شناس مشهور، ۱۱ تا ۱۵ سالگی را (که همزمان با تحصیل فرد در دوره‌ی راهنمایی است)، «مرحله‌ی عملکردهای صوری (قیاسی)» می‌داند و بر این باور است که بعد از این مرحله «هیچ ساخت ذهنی جدیدی برای فرد پدید نمی‌آید» (جی‌سینگر،^۲ ۱۳۶۲: ۳۷). یعنی آنچه را که باید از جنبه‌ی نظام ارزشی در ذهن او شکل بگیرد، در این مرحله می‌آموزد. تحقیقات دیگری که به دنبال نظریه‌ی پیازه صورت گرفته‌است نیز نظر او را تأیید می‌کند. هم‌چنین در نظریه‌ی گلومن^۳ که تحقیقاتش در روان‌شناسی دینی تأثیرات مهمی در تعلیم و تربیت داشته است هم، نظر پیازه درباره‌ی درک مفاهیم دینی در مرحله‌ی عملکرد صوری رشد نوجوان تأیید شده‌است و حاصل آن این است که شکل‌گیری تفکر مذهبی فرد از ۷ تا ۱۴ سالگی به طول می‌انجامد؛ اما، در دوره‌ی اخیر، یعنی در سن ۱۴ سالگی است که «تفکر مذهبی مشخص» او کاملاً شکل می‌گیرد (حجازی، ۱۳۸۷: ۶۳-۶۴). از سوی دیگر، تفکر میهنی نوجوان نیز به دنبال تفکرات مذهبی، در این دوره از زندگی او شکل می‌گیرد و حتی اگر کامل نشود، سمت و سوی مشخص می‌یابد. اظهارنظر یکی از پژوهش‌گران این حوزه نیز موید این سخن ما است که می‌نویسد: «مشخصه‌ی عمده‌ی مرحله‌ی نوجوانی رشد تفکر انتزاعی است. توانمندی در همین تفکر انتزاعی نیز هست که به نوجوان امکان می‌دهد از تفکر کاملاً عینی وارهد، جهان را و جامعه را به گونه‌ای دیگر تصور کند، و اصول عام و جهان شمول و فارغ از زمان و مکان را درک نماید... اما همین قدرت تفکر انتزاعی نیز هست که در کنار تغییرات شگفت‌انگیز بدنی، او را با بحران هویتی دست به گریبان می‌سازد که سال‌ها به خود مشغولش می‌دارد. آن تفکر اکنون، به عینیت خویش می‌نگرد و به جست‌وجوی پاسخی به بنیادی‌ترین سوال زندگی خود بر می‌آید: من کیستم؟» (خسرونژاد، ۱۳۸۹: ۱۷). یکی از نکات مد نظر ما در اظهارنظر یاد شده، این است که بحران هویت از نوجوانی آغاز می‌شود؛ پس نظام آموزشی هر کشور، در کنار دیگر دستگاه‌های مسئول، باید بتواند به کمک مواد درسی و آثار ادبی در خور- در جایگاه یکی از منابع و ابزارهای مهم و اثربخش این حوزه- «من فردی» نوجوان را رفته‌رفته به «ما» تبدیل کند؛ یعنی نخست «من شخصی» را به عنوان عضوی از خانواده برای او تبیین کند و سپس او را در هیأت جمعی و ملی‌اش شناسایی و معرفی نماید، به گونه‌ای که نوجوان به واقع و از سر معرفت خود را جزیی همگرا از مردمان یک کشور با همه‌ی طول و عرض

¹ Jean Piaget

² Dvrtý DJ, Singer

³ GlowMan

تاریخی، جغرافیایی، زبانی، مذهبی و ملی‌اش احساس کند؛ این‌گونه است که از دید موضوع این مقاله، بررسی شعرهای دینی و میهنی کتاب‌های فارسی دوره‌ی راهنمایی تحصیلی، اهمیت دوچندان می‌یابد.

۹. پیشینه‌ی پژوهش

بر اساس جست‌وجوی ما درباره‌ی موضوع مقاله‌ی حاضر، مقاله‌ای به چاپ نرسیده‌است؛ اما در باب بحث هویت دینی و ملی، چند مقاله منتشر شده‌است که عموماً به دوره‌ی ابتدایی و متوسطه پرداخته‌اند. با این همه برخی مقالات هرچند به کتاب‌های فارسی دوره‌ی راهنمایی پرداخته‌اند، اما از آنجا که به این دوره‌ی تحصیلی توجه کرده‌اند و مسائلی چون هویت فرهنگی را بررسی کرده‌اند، با موضوع مقاله‌ی حاضر بی‌ارتباط نیستند؛ از آن جمله محسن خادمی و همکاران (۱۳۸۶) هویت فرهنگی ۶۰۰ دانش‌آموز دوره‌ی راهنمایی شهر شیراز را بررسی نموده‌است. یافته‌های آن، نسبت معنی‌داری مؤلفه‌های فرهنگی را در نزد این دانش‌آموزان نشان می‌دهد و بیانگر بالا بودن اهمیت این مؤلفه‌ها در جامعه آماری مورد مطالعه بوده‌است. افزون بر این، بابک شمشیری و همکاران (۱۳۸۶) به میزان توجه به ارزش‌های ملی، میراث فرهنگی، نمادهای ملی، و ... در این کتاب‌ها پرداخته‌اند. روشن است که مقاله‌ی یاد شده به ۳ کتاب درسی این دوره‌ی تحصیلی پرداخته و موضوع مقاله‌ی حاضر را در برنمی‌گیرد. ابراهیم صالحی عمران و همکاران (۱۳۸۷) مؤلفه‌های هویت ملی را در کتاب‌های این دوره‌ی تحصیلی بررسی کرده‌است؛ اما همان‌طور که ملاحظه می‌شود مقالات یاد شده عموماً به عناصر و موضوعات ملی پرداخته‌اند و هویت دینی و مؤلفه‌های مربوط به آن، در آن‌ها بررسی نشده‌است، افزون بر این کتاب‌های فارسی دوره‌ی راهنمایی تحصیلی و به ویژه متون شعری آن موضوع پژوهش این مقالات نبوده‌است. هم‌چنین جعفرزاده‌پور (۱۳۸۹) که با بررسی ۱۶ مقاله‌ی مربوط به مسائل هویت ملی و دینی در کتاب‌های درسی دانش‌آموزان مقاطع مختلف، تصویری روشن از مجموعه پژوهش‌های انجام گرفته در این زمینه ارائه کرده‌است. از ۱۶ مقاله‌ی بررسی شده در پژوهش جعفرزاده‌پور، در ۳ مقاله به کتاب‌های دوره‌ی ابتدایی، در ۲ مقاله به کتاب‌های دوره‌ی راهنمایی و در ۱۱ مقاله به کتاب‌های دوره‌ی متوسطه پرداخته شده‌است.

۱۰. ارائه و تحلیل داده‌ها

برای بهره‌برداری راحت‌تر و نتیجه‌گیری آسان‌تر از داده‌های پژوهش، بهتر آن دیدیم که مطالب مقاله را در قالب سه جدول و هر جدول مربوط به یکی از کتاب‌های فارسی

دوره‌ی راهنمایی، خلاصه کنیم؛ به این منظور، نخست جدول فراوانی شعرهای نقل شده با موضوعات دینی و میهنی هر کتاب را می‌آوریم و سپس به تحلیل داده‌های آن می‌پردازیم:

جدول شماره‌ی ۱. جدول فراوانی شعرهای نقل شده با موضوعات دینی و میهنی (فارسی سال اول راهنمایی)

ردیف	نام شعر	قالب شاعر	موضوع دینی		موضوع میهنی	
			مستقیماً دینی	عناصر و مضمین دینی	مستقیماً میهنی	عناصر و مضامین میهنی
۱	جلوه‌ی روی خدا	نیمایی محمود کیانوش	خداشناسی		برخوردار از عناصر و مضامین میهنی	
۲	زنگ آفرینش	چارپاره قیصرامین‌پور		برخورد غیرمستقیم با مسائل دینی (آفرینش و جهان هستی)		
۳	با بهاری که می‌رسد از راه	چارپاره محمدجواد محبت		آفرینش جهان		
۴	فرشته‌ی مهر	چارپاره نصراله مردانی	بزرگداشت مقام مادر با توسل به آموزه‌های قرآنی و روایی			
۵	رستگاری	مثنوی فردوسی	بزرگداشت پیامبر (ص) و علی (ع) و سفارش به پیروی از آنان		برخوردار از عناصر میهنی	
۶	ولای علی	مثنوی شهریار	مدح و منقبت علی (ع)			
۷	سرزمین علم و دین	مثنوی موسوی گرمارودی		به طور ضمنی برخوردار از عناصر دینی	بزرگداشت و یادکرد و تاریخچه و ادبی و علمی ایران ...	
۸	زنگ کوچ	مثنوی تقویان سادات	انتظار فرج و ظهور موعود (عج)		ظاهراً برخوردار از عناصر میهنی	

از میان ۸ شعر این جدول، دو شعر کاملاً دینی است و دو شعر نیز تنها دارای موضوعات و عناصر دینی است. یک شعر هم کاملاً میهنی است و در دو شعر دیگر به هر دو موضوع دینی و میهنی پرداخته شده است؛ اگر چه به یکی از آن موضوعات مستقیم و به دیگری به صورت ضمنی پرداخته شده است. شعر ردیف ۸ نیز هر چند به نظر پدیدآورندگان در موضوع میهنی سروده شده و به همین دلیل نیز در فصل هفتم (سرزمین من) آمده، از نظر نگارندگان پژوهش بیرون از این موضوع است. بررسی حاضر نشان می‌دهد که در کتاب فارسی اول راهنمایی، غلبه با شعرهای دینی است و تنها یک شعر (ردیف ۷)

۳۱ بررسی عناصر و مضامین دینی و میهنی در اشعار کتاب‌های فارسی دوره‌ی راهنمایی

به صورت مستقیم و مستقل به موضوعات و عناصر میهنی پرداخته که آن نیز خواندنش در کلاس لازم نیست. به لحاظ شاعر نیز هفت شعر این کتاب از شاعران معاصر است و از نظر کاربرد قالب‌های نو و سستی، هر چند نوعی برابری دیده می‌شود (چهار شعر به قالب‌های نیمایی و چهارپاره و چهار شعر به قالب مثنوی)، اما پدیدآورندگان کتاب در انتخاب شعرها از حیث قالب، رویکردی سستی داشته‌اند که البته با توجه به سن دانش‌آموزان اول راهنمایی و آسان خواننده شدن شعر موزون، رویکردی قابل درک و پذیرفتنی است.

جدول شماره‌ی ۲. جدول فراوانی شعرهای نقل شده با موضوعات دینی و میهنی (فارسی سال دوم راهنمایی)

ردیف	نام شعر	قالب شاعر	موضوع دینی		موضوع میهنی	
			مستقیماً دینی	عناصر و مضامین دینی	مستقیماً میهنی	عناصر و مضامین میهنی
۱	بهترین سرآغاز	مثنوی نظامی	خداشناسی			
۲	شه مردان	مثنوی اقبال لاهوری	منقبت امام علی(ع)			
۳	تو ای ایزدی مرز ایران من	مثنوی حسن حبیبی		به طور ضمنی برخوردار از عناصر دینی	بزرگداشت ایران و تاریخ و مفاخر علمی و ادبی آن	
۴	الهی	مثنوی وحشی بافقی	نیایش پروردگار و عذر به درگاه او			
۵	یاد حسین	غزل فدایی مازندرانی	منقبت امام حسین(ع) و اشاره به واقعه کربلا			
۶	نگارنده‌ی زیبا	غزل وصال شیرازی	خداشناسی			
۷	بی نام	غزل قائلانی شیرازی		آفرینش و آفریننده جهان		
۸	امید وصل	غزل فیض کاشانی	انتظار فرج و ظهور موعود(ع)			
۹	سرمایه خوبان	ترجیح بند نسیم شمال		غیر مستقیم برخوردار از عناصر دینی و اخلاقی		
۱۰	بی نام	قطعه ادیب الممالک فرهانی			مطلق وطن دوستی بی اشاره به نام کشوری خاص	
۱۱	بی نام	قطعه ایرج میرزا		اشاره‌ی غیر مستقیم به حدیث معصوم(ع)، حب الوطن من الایمان	مطلق وطن دوستی بی اشاره به نام کشوری خاص	

از ۱۱ شعر جدول شماره‌ی ۲، شش شعر به طور مستقل و مستقیم در موضوعات دینی است، دو شعر فقط برخوردار از عناصر و مضامین دینی است، دو شعر مستقیماً و مستقلاً میهنی است و یک شعر نیز (ردیف ۳) در عین حال که اساساً میهنی است از عناصر دینی هم استفاده کرده است. این جدول نشان می‌دهد که در کتاب فارسی سال دوم راهنمایی نیز هم چون فارسی سال اول، بیش‌ترین فراوانی از آن شعرهای دینی است و تنها شعر مناسب و مستقل که به موضوعات میهنی و مشخصاً ایرانی پرداخته، (ردیف ۳) فقط برای خوانش خود دانش‌آموز در نظر گرفته شده است! یادآوری این نکته هم ضروری است که از ۱۱ شعر این کتاب، ۳ شعر بی‌نام است و از آنجا که عنوان شعر می‌تواند به محتوای شعر اشاره‌ای کند و در جهت دهی ذهن نوجوان موثر باشد، نداشتن عنوان برای این شعرها یک کاستی شمرده می‌شود. از نظر کاربرد قالب‌های شعری همه‌ی نمونه‌ها در قالب‌های سنتی سروده شده و برتری با مثنوی و غزل است، از شاعران نوسرای معاصر نیز نمونه‌ای برگزیده نشده است، که نمایانگر همان توجه پدیدآورندگان به گزینش شعر موزون برای دانش‌آموزان راهنمایی است.

آنچه که در جدول شماره‌ی ۳ مشاهده می‌شود، از مجموع ۱۰ شعر، چهار شعر به طور مستقیم و مستقل در موضوعات دینی سروده شده، سه شعر برخوردار از عناصر و مضامین دینی است و سه شعر نیز مستقیم و مستقل به موضوعات میهنی پرداخته است. هم‌چنین هیچ‌یک از این شعرها - به خلاف اشعار فارسی سال اول و دوم - دربردارنده‌ی هر دو موضوع دینی و میهنی به صورت هم‌زمان نیستند. در این کتاب نیز، هم‌چون فارسی سال دوم دو شعر بی‌نام است و همان‌طور که گفته شد به دلیل اهمیت نام شعر در ذهن دانش‌آموز، نداشتن عنوان به نوبه خود یک کاستی است. جدول شماره‌ی ۳ نشان می‌دهد که در فارسی سال سوم نیز برتری همچنان از آن شعرهای دینی است، هر چند تعداد شعرهای میهنی آن به نسبت سال اول و دوم یک مورد افزایش داشته است. از نظر قالب نیز جز دو نمونه - که یکی از آن‌ها فقط برای شعرخوانی است - همه در قالب‌های سنتی غزل و مثنوی سروده شده است؛ از سوی دیگر، هر چند سراینندگان شش شعر از این ده شعر از شاعران معاصرند، اما رویکرد پدیدآورندگان کتاب در گزینش شعرها، هم‌چنان به قالب‌های سنتی و عموماً غزل بوده است.

۳۳ بررسی عناصر و مضامین دینی و میهنی در اشعار کتاب‌های فارسی دوره‌ی راهنمایی

جدول شماره‌ی ۳. جدول فراوانی شعرهای نقل شده با موضوعات دینی و میهنی (فارسی سال سوم راهنمایی)

ردیف	نام شعر	قالب شاعر	موضوع دینی		موضوع میهنی	
			مستقیماً دینی	عناصر و مضامین دینی	مستقیماً میهنی	عناصر و مضامین میهنی
۱	آب و آئینه	غزل قیصر امین‌پور	بزرگداشت مقام امام هشتم (ع)			
۲	بی نام	غزل امام خمینی (ره)		برخورداری از مایه‌های عرفانی		
۳	رنگ بهاران	غزل سلمان هراتی		برخورداری از مایه‌های عرفانی		
۴	تماشای بهار	غزل سعدی	تأملات عرفانی درباره‌ی جهان هستی، آفریننده‌ی جهان			
۵	بیشه نور	نیمایی سپهری		به طور ضمنی برخورداری از مایه‌های عرفانی		
۶	بی نام	مثنوی فردوسی			حفظ بزرگداشت ایران به عنوان وطن گرامی که در کنار درس نثر با عنوان امید ایران آمده	
۷	قصه تکرار آرش	نیمایی محمد گودرزی			اشاره به اسطوره‌ی آرش و پیوند آن با رزمندگان جنگ هشت ساله در دفاع از ایران	
۸	الهی	مثنوی فردوسی		در کنار عباراتی از کشف‌الاسرار و در آغاز کتاب (خلائثناسی)		
۹	ایران	مثنوی علی باباجان			یاد کرد ایران تاریخی و بعضی مشاهیر آن	
۱۰	بیا تا بر آریم دستی ز دل	مثنوی سعدی		راز و نیاز با خداوند		

۱۱. کتاب فارسی سال اول راهنمایی

در این کتاب در مجموع ۹ شعر با عنوان مشخص و مستقل آورده شده که ۸ شعر آن در حوزه‌ی مسائل و موضوعات دینی و میهنی جای می‌گیرد (اکبری شلدره‌ای و دیگران،

۱۳۸۹). برخی از این شعرها مستقیماً مشمول موضوع مقاله‌ی حاضراند و بعضی هم به صورت غیر مستقیم با آن مرتبط‌اند. از میان این ۸ شعر از نظر قالب، شعر «جلوه‌ی روی خدا» نیمایی است و «زنگ آفرینش»، «با بهاری که می‌رسد از راه» و «فرشته مهر» چارپاره‌اند و «رستگاری»، «ولای علی»، «سرزمین علم و دین» و «زنگ کوچ» همه در قالب مثنوی است. افزون بر این اشعار، در آغاز فصل‌ها و نیز در خلال بعضی از درس‌های کتاب، شعرهایی به صورت تک بیت یا دو سه بیت به فراخور موضوع درس آورده شده که با توجه به موضوع این مقاله به آنها نیز اشاره خواهیم کرد.

۱۱-۱. بررسی شعرهای دینی و میهنی فارسی سال اول

کتاب فارسی سال اول راهنمایی در هشت فصل تنظیم شده که به طور مشخص دو فصل آن با موضوع این مقاله هم‌سو است: فصل اول با عنوان «اسلام و انقلاب اسلامی» و فصل هفتم با نام «سرزمین من». این فصل‌بندی و نام‌گذاری نشان می‌دهد که پدیدآورندگان به درستی به لزوم پرداختن به موضوعات دینی و ملی در کتاب آگاه بوده‌اند تا آنجا که در دو فصل جداگانه، دروسی را در این موضوعات تنظیم کرده‌اند. کتاب با بیتی از نظامی آغاز می‌شود که درباره‌ی خداشناسی است: ای یاد تو مونس روانم... و فصل اول نیز با بیتی از عطار که آن نیز در خداشناسی و توحید است و نشان می‌دهد که محتوای فصل درباره‌ی موضوعات دینی است:

آفرین جان‌آفرین پاک را   آنکه جان بخشید و ایمان خاک را

شعر «جلوه‌ی روی خدا» از محمود کیانوش (همان: ۱)، شعری است نیمایی با تضمین بیتی از سعدی (برگ درختان سبز در نظر هوشیار...) در موضوع خداشناسی و البته از راه شناخت طبیعت و مظاهر طبیعت (مثل بهار، برگ درختان، آفتاب، آب، خاک). این شعر با توجه به سطرهای کوتاهش و برخورداری از موسیقی وزنی، برای این کتاب مناسب است و چون از سعدی به عنوان شاعر ایرانی یاد کرده و از شعر او هم بیتی را تضمین آورده، می‌توان گفت هم دینی است و هم میهنی؛ اگر چه جنبه‌ی دینی آن بیش‌تر است. یادآوری این نکته لازم است که این شعر نخستین درس کتاب است که دانش‌آموز پس از دوره‌ی ابتدایی می‌خواند. ترکیبات استعاری و کنایی به کار رفته در آن هنوز برای تخیل مخاطب ۱۰-۱۱ ساله دشوار است: چشم خریدار، خط خدا، شعر هوا، نثر دل انگیز خاک و ... از این روی، ممکن است معلم در تدریس و تفهیم آن با مشکل روبرو شود.

مثنوی ۹ بیتی «ولای علی» (همان: ۲۲). از شهریار، دیگر شعر دینی این کتاب است که در مدح و منقبت علی (ع) سروده شده. به نظر نگارندگان پژوهش بهتر است بیت‌های ۶،

۷، ۸ این مثنوی با توجه به ترکیبات دشوار و مفاهیم قابل بحث آنها که فراتر از درک دانش‌آموز به نظر می‌رسد حذف شوند. حتی در بیت نخست آن نیز که از علی (ع) به شاه عرب تعبیر شده، در نظر دانش‌آموز ممکن است به کوچک شدن مقام آن حضرت یا محدود کردن ایشان تعبیر شود. «زنگ آفرینش» (همان: ۵۴). از قیصر امین‌پور، چارپاره‌ای است در ۲۲ بیت و با آنکه به ظاهر ربطی به مسائل دینی ندارد، در ژرف ساخت آن و به طور غیرمستقیم، امید، زندگی، علاقه به طبیعت، زیبایی و خداشناسی را به خواننده القا می‌کند و روشن است که چنین شعری با این شیوه‌ی بیان از بیش‌تر شعرهایی که مستقیماً به موضوع پرداخته‌اند، موفق‌تر است. گذشته از زیبایی‌های زبانی و ادبی و ساختار نمایشی شعر که آن را بسیار جذاب کرده‌است، نوجوان احساس می‌کند این معلم که در زنگ آفرینش سر کلاس حاضر شده معلمی عادی نیست؛ معلمی که از بس خوب و مهربان است تنها آرزویش برآورده شدن آرزوهای دانش‌آموزان کلاس است! آیا دانش‌آموزان این کلاس جزء همه‌ی هستی و معلم آن کسی غیر از خدا است؟ در صفحه‌ی ۶۶ مثنوی ۶ بیتی «رستگاری» از شاهنامه‌ی فردوسی آورده شده که درباره‌ی گرایش به دین و دینداری و پیروی از پیامبر (ص) و علی (ع) به عنوان تنها راه رستگاری است. در عین حال، چون از فردوسی است، یادآور حماسه‌ی شاهنامه و بزرگداشت ایران هم هست؛ بنابراین هم شعری دینی است و هم میهنی و از هر جهت مناسب کتاب است. چارپاره‌ی ۸ بیتی «با بهاری که می‌رسد از راه» (همان: ۷۸) از محمدجواد محبت، در واقع بهاریه‌ای است که فقط در بیت پایانی‌اش، طبیعت و بهار را نمودی از نمودهای خداوند ذکر کرده که به صورت غیرمستقیم ربطی با تربیت دینی و خداشناسی پیدا می‌کند. «فرشته‌ی مهر» (همان: ۱۱۸) از نصراله مردانی چارپاره‌ای است در ده بیت و اگر چه در فصل مربوط به اسلام و انقلاب اسلامی نیامده - و مشخصاً در بزرگداشت مقام مادر است -، اما با توجه به دایره‌ی واژگان و ترکیبات به کار رفته در آن (همچون: مریم، ایمان، قرآن، دعا، سحر، نماز، فرشته، توحید، سجاده، بهشت جاوید، بانگ اذان، تلاوت قرآن، الله اکبر) و نیز تلمیحی که شعر به روایتی نبوی دارد (بهشت زیر پای مادران است) باید آن را شعری دینی شمرد و در مجموع در خصوص موضوعات دینی و اخلاقی، شعر مناسبی برای دانش‌آموز کلاس اول است.

در فصل هفتم کتاب با عنوان «سرزمین من» که قاعدتاً باید در زمینه‌ی مسائل ملی و میهنی باشد دو شعر آمده است و البته در آغاز این فصل بیتی بسیار متناسب با موضوع از نظامی نقل شده‌است: همه عالم تن است و ایران دل / نیست گوینده زین قیاس خجل. این دو شعر عبارتند از «زنگ کوچ» (همان: ۱۶۸). از سید علی‌اکبر تقویان سادات، و «سرزمین

علم و دین» (همان: ۱۷۸). از موسوی گرمارودی؛ «زنگ کوچ» مثنوی دوازده بیتی است که از زبان یک کودک عشایری درباره‌ی زندگی عشیره‌ای و کوچ و طبیعت بیان شده‌است و هر چند شعری روان و آموختنی است و به آسانی به خاطر سپرده می‌شود، عناصر ایلی و قبیله‌ای را تبلیغ می‌کند و نه ملی و جمعی را. نوع زندگی و دغدغه‌ی این شعر امروزه طرف توجه بیشتر مردم نیست و به تاریخ پیوسته است و به همین دلیل نیز درصد بسیاری از دانش‌آموزان در این روزگار از چادرنشینی و کوچ و ایل و قبیله درک کاملی ندارند؛ ضمن این‌که تبلیغ روحیه‌ی ایلی و قبیله‌ای و مظاهر آن در جهت هم‌گرایی ملی نیست. بنابر این به نظر می‌رسد این شعر با مسائل ملی و میهنی (که موضوع فصل هفتم است) تناسبی ندارد. اما مثنوی ده بیتی «سرزمین علم و دین» از موسوی گرمارودی شعری مناسب، روان، ملموس و قابل فهم برای دانش‌آموز سال اول است که هم دارای ارزش‌های ملی و میهنی و هم موید برخی ارزش‌های دینی و انقلابی است. اشاره‌ی شاعر به، میهن و مفاخر علمی و فرهنگی و ادبی، (ابن‌سینا، سعدی و حافظ) در کنار نام بردن از برخی درون‌مایه‌های طبیعی و سرزمینی ایران (گرمارود، الوند، اروند، آستارا، تنب بزرگ و کوچک) سبب می‌شود که دانش‌آموز درک درستی از وطن و میهن پیدا کند و در ذهنیات متوقف نماند؛ همچنین کاربرد واژگان و ترکیباتی چون شهیدان، سرزمین علم و دین، ایشار، هشتمین خورشید و ... جنبه‌هایی از مظاهر دینی شعر را به نمایش می‌گذارد؛ البته، بیت پایانی این شعر خالی از شعار نیست.

افزون بر ۸ شعر یاد شده که عنوان مستقل دارند، چند بیت نیز به طور پراکنده در لابلای نثر کتاب آمده که مرتبط با موضوعات و مضامین دینی و ملی‌اند. در پایان درس «اسوه‌ی نیکو» (همان: ۱۳). که درباره‌ی پیامبر اسلام (ص) است سه بیت از غزل معروف سعدی (ماه فرو ماند از جمال محمد) آمده که در جای خود مناسب است و در راستای مدح و نعت بزرگان دین است. ای کاش این شیوه از کار در درس‌های پیش‌تری اعمال می‌شد تا دانش‌آموز نظم و نثر را با هم و در کنار هم بیاموزد. در پایان درس «چرا زبان فارسی را دوست داریم؟» بیتی که حافظ از کمال خجندی تضمین کرده، نقل شده و با توجه به ساختار و موضوع درس که بزرگداشت زبان فارسی و مفاخر ایرانی است، این تک بیت شعری میهنی شمرده می‌شود و در بهترین جا آورده شده‌است. (گر برکنم دل از تو و بردارم از تو مهر / آن مهر بر که افکنم، این دل کجا برم)؛ افزون بر این، در خلال درس «سفرنامه‌ی اصفهان»، یکی از دوبیتی‌های عرفانی بابا طاهر (به صحرا بنگرم صحرا تو بینم) و در آغاز فصل سوم بیتی از گلشن راز شبستری و در پایان درس «چشمه‌ی معرفت» (همان: ۶۴). دو بیت از مثنوی مولوی با موضوع خداشناسی آورده شده که همه در پیوند با موضوعات دینی‌اند.

۱۲. کتاب فارسی سال دوم راهنمایی

کتاب فارسی سال دوم راهنمایی نیز هم‌چون کتاب سال اول، در هشت فصل با عناوین یکسان تنظیم شده که به همان شیوه، فصل اول آن با عنوان «اسلام و انقلاب اسلامی» و فصل هفتم آن با نام «سرزمین من» به موضوع مقاله‌ی حاضر مربوط است (اکبری شلدره‌ای و دیگران، ۱۳۸۹). در این کتاب، مجموعاً ۱۶ شعر عنوان‌دار از شاعران ایران، در فصل‌های هشت‌گانه آمده که سه تای آن برای شعرخوانی در نظر گرفته شده است. از این ۱۶ شعر (که البته شعرهای پراکنده در خلال دروس نثر و آغاز فصل‌ها را در بر نمی‌گیرد) ۱۱ عنوان به‌طور مستقیم و غیرمستقیم، در بردارنده‌ی موضوع مقاله‌ی ماست که به آن‌ها خواهیم پرداخت. به لحاظ کاربرد قالب‌ها نیز همه‌ی این شعرها در قالب‌های سنتی سروده شده‌اند. «بهترین سرآغاز» از نظامی، «شه مردان» از اقبال لاهوری، «تو ای ایزدی مرز ایران من» از حسن حبیبی و «الهی» از وحشی بافقی همه در قالب مثنوی است و «یاد حسین (ع)» از فدایی مازندرانی، «نگارنده‌ی زیبا» از وصال شیرازی، شعری از قاتنی و «امید وصل» از فیض کاشانی در قالب غزل؛ «سرمایه‌ی خوبان» از نسیم شمال در قالب ترجیع‌بند، و دو شعر از ادیب الممالک و ایرج میرزا در قالب قطعه است. ملاحظه می‌شود که از شعر آزاد در این میان اثری نیست و از شاعران سنتی سرای معاصر نیز تنها از ایرج میرزا و نسیم شمال و اقبال لاهوری ابیاتی آورده شده و قالب مثنوی در این میان، از دیگر قالب‌ها جلوتر است.

۱۲-۱. بررسی شعرهای دینی و میهنی فارسی سال دوم

«بهترین سرآغاز» (همان: ۲) عنوان هفت بیت از لیلی و مجنون نظامی است در موضوع توحید و خداشناسی که هم به لحاظ زبان و هم از نظر موضوع برای دانش آموز مناسب است؛ «شه مردان» (همان: ۱۱). هشت بیت مثنوی است از اقبال لاهوری با موضوعی کاملاً دینی در مدح و منقبت علی (ع) است که برای این کتاب، روان و آسان و مناسب است. «یاد حسین (ع)» (همان: ۲۴). غزلی است از شاعری گمنام به نام فدایی مازندرانی که البته برای شعرخوانی در نظر گرفته شده است. موضوع شعر در ستایش امام حسین (ع) و یاد مظلومیت آن حضرت در فاجعه‌ی کربلا است. اما جدای از موضوع دینی آن، به نظر می‌رسد شعر روان و خواننده پسندی نیست و به روان‌خوانی و درست‌خوانی دانش آموز نیز کمک نمی‌کند. شعر دیگر پنج بیت از غزل یا تغزل قصیده‌ای است از وصال شیرازی با عنوان «نگارنده‌ی زیبا» (ص ۵۹). در موضوع یگانگی و بی‌نیازی خداوند از مخلوقات در کار آفرینش و اشاره به شگفتی‌های جهان. به نظر می‌رسد این شعر ناتمام رها شده و بلافاصله

پنج بیت از تغزل یک قصیده‌ی بهاری قآنی آورده‌شده که با توجه به پرسش‌هایی که درباره‌ی آفرینش و آفریننده‌ی جهان- به شیوه‌ی تجاهل‌العارف- طرح می‌کند، تاثیر مطلوبی بر مخاطب می‌گذارد. به ویژه اینکه در شعر پاسخی به این پرسش‌ها داده نمی‌شود و خواننده‌ی نوجوان را در موضوع آفرینش‌گری خداوند به تأمل و تفکر وامی‌دارد. «امید وصل» (همان: ۶۴). غزلی است از فیض کاشانی که برای شعر خوانی در نظر گرفته شده است. شاعر با تضمین مصراع‌هایی از غزل معروف حافظ (یوسف گمگشته باز آید ... و کاربرد ردیف غم مخور، به موضوع انتظار ظهور مهدی موعود (عج) پرداخته است و در مجموع، شعر دل‌نشین و قابل فهم و مناسبی است. دیگر شعر مشمول موضوع مقاله، ترجیع بندگونه‌ای است از نسیم شمال با نام «سرمایه‌ی خوبان» (ص ۶۷). در شش بند که ظاهراً موضوعی تربیتی دارد؛ اما در جای جای آن، مضامین دینی و اخلاقی به عنوان معیارهای ادب و احترام به کار رفته‌است و تکرار مصراع ترجیعی «آیه‌آیه همه‌ی سوره‌ی قرآن ادب است» در پایان بندها، رنگ و درون‌مایه‌ی دینی شعر را بیش‌تر کرده و برآن تاکید کرده است. این شعر اگرچه حالت تحکمی و آمرانه در توصیه به ادب و احترام دارد- و این شیوه ممکن است به مذاق نوجوان خوش نیاید- روان و آسان و مناسب فهم و درک دانش‌آموز است.

آوردن شعر و نثر در کنار یکدیگر به شرط آنکه به تکمیل موضوع یاری رساند، شیوه‌ی قابل‌اعتنایی در کتاب‌های درسی است که به جاذبه‌ی آن می‌افزاید و به دانش‌آموز می‌آموزد چگونه می‌توان با شعر بر موضوع نوشته‌ای تاکید کرد یا برای آن شاهد و مثال آورد و این شیوه، در فرهنگ شفاهی ما پرسابقه و هنوز هم پرطرفدار است. در این کتاب در چند جا پدیدآورندگان از این شیوه بهره برده‌اند؛ از جمله در پایان درس نثر «ای وطن» (همان: ۱۴۲). قطعه‌ای شش‌بیتی از ادیب‌الممالک فراهانی در موضوع وطن و وطن‌دوستی آمده که چون در ادامه و تکمیل درس است، خوش‌نشسته؛ هر چند هیچ نمودی از مظاهر مادی و معنوی ایران به عنوان وطن شاعر در آن نیست و تنها از وطن به طور کلی صحبت شده‌است. در ادامه‌ی درس «مادر»، (همان: ۱۳۷) قطعه‌ای چهاربیتی از ایرج میرزا در باره‌ی وطن و وطن‌دوستی آمده و در ضمن آن به حدیث نبوی «وطن دوستی از ایمان است» نیز اشاره شده‌است؛ این شعر نیز در کنار متن نثر درس و برای تکمیل موضوع آن مناسب افتاده‌است.

مثنوی چهارده‌بیتی «تو ای ایزدی مرز ایران من» از حسن حبیبی، مناسب‌ترین شعر کامل و مستقل در موضوع و مضامین میهنی کتاب است؛ اما برای شعرخوانی در نظر گرفته شده و اغلب، دانش‌آموزان به خواندن و فهمیدن آن به طور جدی و به عنوان یک درس ملزم

و مکلف نیستند! بهتر بود این شعر در شمار درس‌های الزام آور کتاب قرار می‌گرفت. در این مثنوی، شاعر با نام بردن از ایران و توصیف آن با تعابیر پُرباری چون مهد عشق، گاهوار عزیزان، ایزدی مرز، ایران من، نازنین میهن، خاک پاک و ... چهره‌ای کاملاً دوست داشتنی و ملموس و عینی از میهن ترسیم کرده که دانش‌آموز به آسانی آن را درک می‌کند و با آن ارتباط برقرار می‌سازد. در عین حال، شعر از مضامین دینی هم خالی نیست و شاعر به شیوه‌ی راز و نیاز با خداوند، سلامتی و بهروزی و صلح را برای مردم، و امن و امان را برای ایران آرزو می‌کند. از این دیدگاه مثنوی این شعر، جامع مضامین میهنی و دینی است. وزن عروضی آن (وزن شاهنامه) نیز کاملاً با موضوع میهنی‌اش هماهنگ و مناسب افتاده‌است. آخرین شعر مستقل مرتبط با موضوع مقاله‌ی حاضر، پنج بیت در قالب مثنوی است از وحشی بافقی، با نام «الهی» (همان: ۱۵۷). که نیایش پوزش خواهانه با پروردگار است و در نظر پدید آورندگان کتاب، حسن ختام شمرده شده‌است.

گذشته از یازده شعر مستقل مربوط به موضوع، چند بیت به صورت پراکنده نیز در آغاز فصل‌ها یا خلال دروس کتاب آمده که اشاره به آن‌ها، این بررسی را کامل می‌کند. دو بیت از سعدی لابلای درس اول و با موضوع خداشناسی، بیتی از هاتف اصفهانی در آغاز فصل سوم با موضوع خداشناسی: «چشم دل بازکن که جان بینی / آنچه نادیدنی است آن بینی»، بیتی از سعدی (همان: ۶۳). در خطاپوشی و پوزش‌پذیری خداوند و دو بیت از سنایی که عیب‌جویی از خلقت مخلوق را مساوی عیب‌جویی از خالق دانسته است (تسییح و تنزیه خداوند). در موضوع و مضمون میهنی نیز بیت معروف فردوسی «چو ایران نباشد تن من مباد» در آغاز فصل هفتم «سرزمین من» آمده‌است که بسیار مناسب و موثر است و بیت «دریغ است ایران که ویران شود...» از فردوسی (ص ۱۲۶) در کنار تصویری واقعی از سرزمین و پرچم ایران که هر یک از نمادهای مهم و برجسته‌ی میهنی‌اند، تأثیرگذار و متناسب است و گذشته و حال ایران را با شعری از هزار سال پیش و تصویری از ایران امروز به هم پیوند داده‌است.

۱۳. کتاب فارسی سوم راهنمایی

در کتاب فارسی سوم راهنمایی (اکبری شلدره‌ای و دیگران، ۱۳۸۹) جمعاً ۱۹ شعر مستقل عنوان‌دار آورده شده که ۱۰ شعر آن مربوط به موضوع مقاله‌ی حاضر است. از نظر کاربرد قالب‌های شعری، ۴ شعر در قالب غزل، ۴ شعر در قالب مثنوی و ۲ شعر نیز در قالب نیمایی است؛ بنابراین، بررسی حاضر نشان می‌دهد که غلبه با قالب غزل است و شعر نو کم‌ترین حضور را در این موضوع دارد. از میان این ده شعر سه شعر «بیشه‌ی نور» از سپهری، «رنگ بهاران» از سلمان هراتی و «ایران» از علی باباجان؛ شاعر تاجیک، برای شعرخوانی است. همچنین

چهار شعر از شاعران گذشته (فردوسی و سعدی) و هفت شعر از شاعران معاصر (اقبال، سپهری، امین‌پور، امام خمینی (ره)، محمد گودرزی، علی باباجان، سلمان هراتی) است. افزون بر این ۱۱ شعر کمابیش مستقل، ابیاتی نیز به صورت پراکنده در آغاز فصل‌ها آورده شده که با موضوع مقاله‌ی در ارتباط است. یادآوری این نکته نیز ضروری است که برخی از این شعرها مستقیماً موضوع بحث این مقاله‌اند و بعضی نیز به‌طور ضمنی و غیرمستقیم، که به همه‌ی آنها خواهیم پرداخت. پدیدآورندگان فارسی سال سوم راهنمایی، این کتاب را نیز همچون فارسی سال اول و دوم در هشت فصل و با عنوان‌های یکسان تنظیم کرده‌اند که فصل اول آن «اسلام و انقلاب اسلامی» و فصل هفتم آن «سرزمین من» مشخصاً موضوع مقاله‌ی حاضر است.

۱۳-۱. بررسی شعرهای دینی و میهنی فارسی سال سوم

در آغاز کتاب، دو بیت از شاهنامه در ستایش و یگانگی خداوند آمده که در مقام دیباچه است: «به نام خداوند جان و خرد...» و در کنار عباراتی از کشف‌الاسرار مناسب افتاده است. در صفحه‌ی ۷، غزلی از قیصر امین‌پور با نام «آب و آینه» در ستایش و گرمی داشت امام هشتم (ع) آمده که بی‌آنکه نامی از امام رضا (ع) برده شود، دانش‌آموز را متوجه مقام ایشان در نزد ایرانیان می‌کند؛ شعری مناسب و روان است. پس از آن، غزلی بدون عنوان از امام خمینی (ره) آورده شده که در کنار غزل امین‌پور با موضوع امام هشتم، چندان وجهی ندارد؛ چرا که آن شعری دینی و این یکی بهاریه‌ایی با مایه‌های کمابیش عرفانی است. «رنگ بهاران» (همان: ۲۰). غزلی است از سلمان هراتی و البته برای شعرخوانی و با توجه به مصراع دوم بیت نخست و محتوای کلی آن، حاصل دلتنگی‌های عارفانه‌ی شاعر است؛ بنابراین شعری برخوردار از مضامین دینی و عرفانی شمرده می‌شود و در مجموع مناسب است؛ اما فقط برای شعرخوانی در نظر گرفته شده و خواندنش برای دانش‌آموز لازم نیست. هم‌چنین غزل «تماشای بهار» (همان: ۴۲) از سعدی آمده‌است (بامدادان که تفاوت نکند لیل و نهار...) که شاعر بی آن که اصطلاحات پر طمطراق عرفانی و بحث‌های رمزی دشوار یاب را طرح کرده باشد، با پرسش‌های ملموس و گزاره‌های عینی، خواننده را به چالش معرفت‌شناسانه در باب آفرینش جهان و آفریننده‌ی هستی می‌کشاند:

- کوه و دریا و درختان همه در تسبیح‌اند.
- این همه نقش عجیب بر در و دیوار وجود.
- که تواند که دهد میوه‌ی الوان از چوب؟
- یا که داند که بر آرد گل صد برگ از خار؟

این مضامین که همه با زبانی شیوا و قابل فهم ارائه شده‌اند، موجب شده تا ما این غزل سعدی را در زمره‌ی شعرهای مناسب دینی - عرفانی فارسی سال سوم راهنمایی به‌شمار آوریم. «بیشه‌ی نور» (همان: ۵۳). (دشت‌هایی چه فراخ!...) شعری است از سپهری و البته برای شعرخوانی. از سودمندی‌های انتخاب چنین شعری، قالب آزاد آن است که دانش‌آموز را با نمونه‌ی دیگری از شعر نو و ساختار زبانی آن آشنا می‌کند و البته با توجه به محتوای کلی شعر که حاصل تأملات عرفانی شاعر است، با موضوع دینی نیز مرتبط می‌شود. سطرهای درخشانی چون: «مهربانی هست، سیب هست، ایمان هست» / «تا شقایق هست زندگی باید کرد» / «در دل من چیزی است...» / «دورها آوایی است که مرا می‌خواند...» دانش‌آموزان را درباره‌ی باورهای دینی به تفکر وامی‌دارد؛ ضمن آنکه سادگی و ملموس بودن واژگان و ابزارهای بیانی شعر موجب تحسین دانش‌آموز می‌شود و او درمی‌یابد که تا چه اندازه آسان می‌توان درباره‌ی طبیعت و خوبی و زیبایی و منشأ همه‌ی آنها سخن گفت! بهتر بود این شعر نیز جزء درس می‌بود تا خوانندش برای دانش‌آموزان لازم باشد. در صفحه‌ی ۱۰۹ دو بیت و در صفحه‌ی ۱۱۰ یک بیت از شاهنامه آمده‌است (چو ایران نباشد تن من مباد) که چون در خلال نثری با عنوان «امید ایران زمین» آمده؛ آسان‌تر دریافت می‌شود، به‌ویژه این که درس با بیت دیگری از شاهنامه تمام می‌شود که در اصل خطاب به رستم است؛ اما در کتاب فارسی و در ادامه‌ی سطرهای نثر آورده شده؛ به گونه‌ای که گویی ادامه‌ی منطقی آن است و حس وطن‌دوستی و ایران‌خواهی خواننده‌ی متن

را چنان برمی‌انگیزد که خود را به‌تنهایی مخاطب این شعر احساس می‌کند:

پس از کردگار جهان آفرین   به تو دارد امید ایران زمین

یادآوری این نکته شایسته است که به نظر ما یکی از موثرترین شیوه‌های نقل شعر، توأم کردن آن با نثر است به شرط آنکه در نهایت تناسب و آراستگی لفظی و معنوی و موضوعی صورت گیرد.

«قصه‌ی تکرار آرش» (همان: ۱۶۷). شعری نیمایی از محمد گودرزی، با موضوع میهنی و البته برخوردار از مضامین دینی هم‌چون ایثار و شهادت است. این شعر هم مستقیماً وارد موضوع شده و هم برخی از سطرهایش شعاری است - که البته تا حدودی اقتضای چنین شعرها با مخاطبان نوجوان است - افزون بر این، طولانی نیز هست (۵ صفحه)؛ با این همه، به چند دلیل شعر مناسبی در موضوع مورد بحث به حساب می‌آید و برای دانش‌آموزان سال سوم راهنمایی، به شرط ارائه‌ی درست در کلاس و بیان اشارات تاریخی و اساطیری آن به وسیله‌ی معلم، مناسب است. دلیل نخست آنکه شاعر، اسطوره‌ی

کهن آرش را که مظهر ایران دوستی و جان‌نثاری یک انسان در راه وطن است، به روزگار ما و رزمندگان جنگ هشت ساله‌ی عراق و ایران پیوند زده‌است؛ بدین‌معنا که امروز کار رزمنده‌ی ایرانی در حفظ وطن، ادامه‌ی کار آرش است و مثلاً دانش آموز، اقدام نوجوان ۱۳ ساله - شهید فهمیده - را در نابود کردن تانک دشمن، تکرار همان جانبازی آرش در تعیین مرز ایران و توران می‌داند و به دنبال آن، چه بسا که از معلم خود درباره‌ی آرش و کار روزگار و دشمن او نیز بپرسد؛ از دیگر سوی، جمع عناصر ملی و اساطیری ایران در کار آرش و رزمنده‌ی نوجوان، جمع عناصر میهنی و دینی نیز هست؛ بنابراین، شعر «تکرار آرش» شعری دینی و میهنی است. گفتنی‌است اگر در آغاز درس، بندی از شعر «آرش کمانگیر» یا خلاصه‌ی روایت آن به نثر آورده می‌شد و در عوض، شعر کوتاه‌تر می‌شد بهتر بود؛ چرا که شاعر، این شعر را به تقلید از «آرش کمانگیر» و با همان آهنگ و شیوه‌ی روایت سروده‌است. دلیل دیگر تناسب شعر با درک و نیاز دانش‌آموز کلاس سوم راهنمایی این است که قهرمان آن یک نوجوان است؛ بنابراین، دانش‌آموز با او به نوعی هم‌ذات‌پنداری می‌کند و خود را در جایگاه او می‌گذارد. به نظر بیش‌تر روانشناسان رشد، نوجوانی دوره‌ی نقش‌آزمایی است؛ او در این دوره دوست دارد از تلفیق ارزش‌های موجود در جامعه‌ی خود [که در شعر ارزش‌های ملی و اساطیری در کنار ارزش‌های دینی و انقلابی است] تصویر یک‌دست و منسجمی به وجود آورد. اگر والدین، معلمان و هم‌سالان او ارزش‌های یک‌دستی را القا کنند، آسانتر به جست‌وجوی هویت خود می‌پردازد (اتکینسون، ۱۳۸۰: ۹۷). تصویری هم که در کنار این شعر از نوجوان رزمنده چاپ شده‌است، این هم‌ذات‌پنداری و هم‌دلی را در دانش‌آموز تقویت می‌کند. امتیاز دیگر شعر «قصه‌ی تکرار آرش» قالب نیمایی، لحن حماسی و سطرهای کوتاه آن است که به آشنایی بیش‌تر دانش‌آموز با شعر نیمایی کمک می‌کند.

مثنوی هشت بیتی «ایران» (همان: ۱۲۶) از شاعر تاجیکستانی علی باباجان دیگر شعر مرتبط با موضوع مقاله است که برای شعرخوانی در نظر گرفته شده‌است. شاعر گرچه ایرانی نیست، اما صادقانه و عاشقانه از ایران و شهرها و مناظر طبیعی و مشاهیر علمی و ادبی اش یاد کرده‌است (ری، ابن‌سینا، شیراز، حافظ، سعدی، توس، شاهنامه، تبریز، کارون، سیحون، کمال) و برای دانش‌آموزان سوم راهنمایی جالب است بدانند در تاجیکستان، یعنی خارج از مرزهای ایران، امروز نیز به زبان فارسی شعر می‌گویند و ایران را می‌شناسند و همچون خود ایرانیان، ایران را دوست می‌دارند. مثنوی «ایران» از آنجا که شعری مستقیم و

¹ Rita L. Atkinson

در عین حال خوش‌آهنگ است، صرفاً برای شعرخوانی مناسب است. «بیا تا بر آریم دستی ز دل» (همان: ۱۴۵) پنج بیت از بوستان سعدی است که به روال فارسی سال اول و دوم راهنمایی در نقل چنین شعرهای نیایش‌گونه‌ای، به‌عنوان نیایش و حسن‌ختم در پایان کتاب آمده‌است. سراسر این شعر، راز و نیاز پوزش‌خواهانه‌ی بنده نسبت به پروردگار خویش است و با توجه به سادگی زبان سعدی، برای دانش‌آموزان مناسب است.

اکنون پس از بررسی شعرهای مستقل عنوان‌دار و بی‌عنوان مربوط به موضوع، اشاره به بیت‌های پراکنده در آغاز فصل‌ها و البته مرتبط با بحث این مقاله ضروری است و ما به آنها می‌پردازیم: کتاب با بیتی از سنایی با موضوع ستایش پروردگار آغاز شده‌است: «ملکا ذکر تو گویم که تو پاکی و خدایی...» و فصل اول نیز با بیتی از حدیقه‌ی سنایی در موضوع ارزش علم توأم با دین:

علم و دین باب گلشن جان است   نردبان عقل و حس انسان است
در آغاز فصل دوم بیتی از فردوسی آمده که نمایانگر رویکرد دینی به علم‌آموزی است:
به دانش‌فزای و به یزدان‌گرای   که او باد جان تو را رهنمای
در آغاز فصل سوم بیتی عرفانی از امام خمینی (ره) در خودشناسی آورده شده‌است:
دیده‌ای نیست نبیند رخ زیبای تو را   نیست گوشه‌ی که همی نشنود آوای تو را
و سرانجام در آغاز فصل هفتم (سرزمین من) سه مصراع از قصیده‌ی معروف اخوان «تو را ای کهن بوم و بر دوست دارم» آورده شده که انتخاب شایسته‌ای است و بهتر بود صورت کامل‌تری از آن در این فصل، نقل می‌شد. در آغاز فصل هشتم کتاب (ادبیات جهان) دوبیت از اقبال لاهوری آورده شده‌است:

چون چراغ لاله سوزم در خیابان شما   ای جوانان عجم جان من و جان شما...
که به نظر می‌رسد در جای مناسبی نیامده؛ زیرا که گرچه اقبال شاعری ایرانی نیست، شعر به زبان فارسی است و با ادبیات جهان که عنوان فصل است، ارتباطی ندارد. بهتر بود این دو بیت اقبال و حتی ابیات بیش‌تری از این شعر، در فصل هفتم (سرزمین من) می‌آمد؛ زیرا مخاطب شاعر، ایران و ایرانیان‌اند و مخصوصاً در بیت دوم که می‌گوید: «آتشی در سینه دارم از نیاکان شما» به مفاخر علمی و ادبی و عرفانی ایران، از جمله مولانا اشاره می‌کند. به نظر ما این دوبیت را باید در زمره‌ی شعرهای میهنی با درون‌مایه‌ی ایران‌شناسی به شمار آورد.

۱۴. ارزیابی کتاب‌های فارسی دوره‌ی راهنمایی

در این بخش، کتاب‌های فارسی دوره‌ی راهنمایی تحصیلی بر اساس نظریه‌ی دوناف و شاو، در دو قسمت بیرونی و درونی (دوناف و شاو، ۲۰۰۳: ۶۴). ارزیابی می‌شود. بدین منظور، یک معلم با ۲۵ سال سابقه تدریس در دوره راهنمایی و با تحصیلات کارشناسی زبان و ادبیات فارسی همکاری نموده است.

۱۴-۱. ارزیابی بیرونی

در یک نظر کلی، می‌توان گفت کتاب‌های فارسی هر سه سال اول، دوم و سوم راهنمایی، تا حد نسبتاً زیادی دارای شکل و شمایل یکسان و فصل‌بندی واحدی هستند. عناوین مشابه فصل‌های هشت گانه‌ی کتاب که عبارتند از: اسلام و انقلاب، علم و فرهنگ، زیبایی‌آفرینش، شکفتن، اخلاق زندگی، نام‌ها و یادها، سرزمین من، ادبیات جهان، نشان می‌دهد که نویسندگان در یک افق و راستای موضوعات اسلامی-ایرانی و به صورت فرایندی در جهت تکامل فکری دانش آموز، در طول سه سال دوره‌ی راهنمایی دست به تالیف زده‌اند. گزینش گروه مؤلفان تقریباً واحد و یکسان برای نگارش کتاب‌های فارسی هر سه سال نیز بیانگر این نکته است که چشم‌اندازی تکوینی و تدریجی در طرح‌ریزی محتوای کتاب‌های دوره‌ی سه ساله‌ی راهنمایی در نظر بوده است. مقدمه‌ی هر سه کتاب فارسی دوره‌ی راهنمایی، با عنوان «سخنی با دبیران» یک مقدمه‌ی واحد برای هر سه سال تحصیلی است و در واقع یک راهنما برای آموزگار این کتاب‌ها شمرده می‌شود؛ اما پرسش مهم این است که آیا دستورالعمل بهره‌برداری از کتاب - با توجه به فرایند رشد دانش آموزان - باید برای هر سه پایه یکسان باشد؟ و افزون بر آن، آیا می‌توان به مقدمه‌ای خاص برای دانش آموز با توجه به ارتقاء سطح تحصیلی، رشد عقلانی و توقعات مؤلفان از او، در مقام مجریان سیاست‌های کلی نظام آموزش و پرورش، نیز اندیشید؟ نکته‌ای که به نظر نمی‌آید محقق شده باشد.

پیوست‌های مفید و ارزنده‌ی پایانی شامل: «واژه‌نامه»، «اعلام»، «نمایه‌ی آثار»، «مکان» و «فهرست منابع» نشان‌دهنده‌ی توجه مؤلفان به جنبه‌های مشارکت‌فعال دانش‌آموز برای خودآموزی و دانستن بیش‌تر است. از سویی این پیوست‌ها، برای دانش‌آموزان نقاطی از کشور که امکان دسترسی به منابع، مرجع‌ها و کتابخانه‌ها را ندارند می‌تواند راهگشا باشد. توجه به این نکته‌ی ظریف از نقاط قوت کتاب‌های فارسی دوره‌ی راهنمایی به شمار می‌آید. با توجه به فصل‌بندی مشترک کتاب‌های دوره‌ی راهنمایی انتظار می‌رود دانش‌آموز بتواند به‌واسطه شعر، که میراث گران‌بهای فرهنگ و محمل اندیشه‌ی غنی ایرانی است، به

درک صحیحی از مفاهیم طرح‌ریزی شده در این کتاب‌ها برسد. چرا که ظرفیت‌ها و ظرافت‌های زبانی و بیانی شعر می‌تواند بستری برای تقویت باورهای دینی و میهنی دانش‌آموز باشد.

کتاب فارسی سال اول راهنمایی می‌بایست از نظر ساختاری و محتوایی، ادامه‌ای منطقی برای پایان مقطع ابتدایی باشد؛ اما بطنی بودن و نه جهش، لازمه‌ی زمینه‌سازی برای انتقال فکری دانش‌آموز از شرایطی به شرایط جدید و آماده کردن او برای پذیرش مفاهیم عمیق‌تر است؛ بنابراین، شکل‌بندی یکسان در فصول کتاب‌های فارسی دوره‌ی سه ساله‌ی تحصیلی نمی‌تواند پاسخ‌گوی این نیاز باشد؛ در نتیجه می‌توان گفت که یا شکل‌بندی فصول کتاب فارسی اول راهنمایی نیازمند بازنگری است و یا باید در شکل‌بندی فصول کتاب‌های فارسی دوم و سوم راهنمایی تجدید نظر شود.

مفاهیم طراحی شده در فصل‌های هشت گانه‌ی کتاب‌های دوره‌ی راهنمایی به شیوه‌ی متون کلاسیک فارسی هم‌چون بوستان سعدی با ستایش پروردگار آغاز و با نیایش به درگاه او به پایان می‌رسند. این طراحی که با موضوع مقاله‌ی حاضر از جنبه‌های دینی نیز مرتبط است، افزون بر آغاز و پایانی شایسته برای یک کتاب تعلیمی، تناظری مستقیم با آغاز و پایان سال تحصیلی دارد که دانش‌آموز در می‌یابد می‌بایست در ابتدای راه از آفریدگار جهان یاری جوید و در پایان نیز شکرگزار او در توفیق ارتقاء به سالی دیگر باشد. البته در بعد موضوعات و مطالب میهنی، چنین خط سیر متکاملی دیده نمی‌شود.

۱۴-۲. ارزیابی درونی

محاسبه‌ی ارزیابی درونی کتاب‌های دوره‌ی راهنمایی علاوه بر شناسایی و تشخیص اغلب موارد مورد بحث پژوهشگران به شرح زیر ارزیابی شده‌اند:

۱۴-۲-۱. کتاب فارسی سال اول راهنمایی

نویسندگان شعرهای «جلوه‌ی روی خدا» و «زنگ کوچ» را فقط شعرهای دینی دانسته و جنبه‌های میهنی این شعرها را گزارش نکرده‌اند.

۱۴-۲-۲. کتاب فارسی سال دوم راهنمایی

شعر «دریای خرد» به دلیل دارا بودن مباحث مورد توجه دین، شعری دینی تشخیص داده شد که در انتخاب نویسندگان نبوده است و در عوض شعر «تو ای ایزدی مرز ایران من» تنها شعری میهنی تشخیص داده شد.

۱۴-۲-۳ کتاب فارسی سال سوم راهنمایی

نویسندگان شعر آغازین فصل هفتم با عنوان «سرزمین من» از اخوان ثالث را شعری میهنی دانسته‌اند. شایان ذکر است شعر «سرزمین من» از اخوان ثالث از آن جا که به عنوان یک درس مستقل در کتاب فارسی سال سوم راهنمایی ارائه نشده بود، از داده‌های پژوهش به شمار نیامد.

۱۵. نتیجه‌گیری

با عنایت به پرسش‌های اصلی پژوهش و در پاسخ به پرسش اول می‌توان چنین نتیجه گرفت که تعداد ۱۰ شعر میهنی (در قیاس با میزان زیاد شعرهای دینی) در سه کتاب فارسی سال اول، دوم و سوم راهنمایی کارکرد لازم را برای ایجاد و تقویت حس هویت‌یابی دانش‌آموز ندارند. در زمینه‌ی پرسش دوم، در فارسی سال اول راهنمایی داوری یکسانی درباره‌ی همه شعرها نمی‌توان کرد؛ بدین معنا که درک و فهم بعضی شعرها همچون (ولای علی «ع» (ص ۲۲) برای دانش‌آموز سال اول آسان نیست؛ حال آنکه برای مثال، شعر «زنگ آفرینش» (ص ۵۴)، هم از نظر واژگان و عبارات و هم از نظر مفاهیم برای دانش‌آموز، آسان، پر جاذبه و مناسب است. در کتاب‌های فارسی سال دوم و سوم راهنمایی، شعرهای مورد بحث مقاله تناسب بیش‌تری با درک و فهم دانش‌آموز دارند. در پاسخ به پرسش سوم نیز، گفتنی است که عناصر میهنی در کنار عناصر دینی مهم‌ترین مؤلفه‌های هویت‌ساز دانش‌آموز شمرده می‌شوند و لازم است در کتاب‌های مورد بحث از تناسب برخوردار باشند.

باری، درباره‌ی هر سه کتاب فارسی دوره‌ی راهنمایی می‌توان چنین داوری کرد که شعرهای مستقل میهنی این سه کتاب اندک‌اند (سه نمونه در یادکرد ایران که دو نمونه آنها نیز فقط برای شعرخوانی است) و شعرهای دینی این سه کتاب نیز در عین فراوانی، تنوع موضوعی ندارند و عموماً در موضوعات زیر خلاصه می‌شوند. خداشناسی و نیایش (بیش‌ترین نمونه)، مدح و منقبت علی (ع)، (سه نمونه) بزرگداشت امام حسین (ع)، (یک نمونه) بزرگداشت امام هشتم (ع) انتظار فرج، تربیت دینی و قرآنی؛ بنابراین، لازم است از سوی پدیدآورندگان این کتاب‌ها، درباره‌ی برخی شعرها تجدیدنظر صورت گیرد و بر اساس مطالب پیش گفته به گزینش‌های دیگر و نقل قول توأمان شعر و نثر به عنوان یک راهکار موفق در جذب دانش‌آموز اقدام شود؛ افزون بر این، برخی شعرها از جایگاه «شعرخوانی» به متن درس منتقل شوند. از دیگر سوی افزایش شعرهای کتاب‌های درسی از ۹ شعر در کتاب سال اول راهنمایی به حدود ۱۹ شعر در کتاب سال سوم راهنمایی نشان دهنده‌ی این نکته است که برنامه‌ریزان و پدیدآورندگان این کتاب‌ها به جنبه‌های تاثیرگذار شعر توجه داشته‌اند و در سال‌های متوالی به

تعداد شعرها افزوده‌اند؛ اما با این حال، تعداد اشعار مورد بحث این مقاله به ویژه در سال اول راهنمایی، کافی به نظر نمی‌رسد؛ هم‌چنین بهتر است از نظر کاربرد قالب‌های شعری از نمونه‌های مناسب شعر نو نیز استفاده شود؛ حال آنکه مثلاً در فارسی سال دوم از منظر موضوع این مقاله، هیچ نمونه‌ای از شعر نو آورده نشده‌است؛ هم‌چنین، گزارش ارزیابی درونی با اختلافی اندک در شناسایی و تشخیص شعرها با مضامین دینی و میهنی، مؤید یافته‌های پژوهش‌گران بوده است و انتساب عناوین دینی و میهنی به اغلب شعرهای این کتاب‌ها تا حدود زیادی مطابق با محتوای آنها بوده است.

سخن پایانی این‌که، هرچند تولیدات ادبی «سفارشی» در قیاس با آنچه که ادبیات «غیرسفارشی» خوانده می‌شود ممکن است دارای عناصر ناب ادبی و هنری نباشد، اما، با توجه به اهمیت آموزش هدفمند در این دوره از زندگی دانش‌آموز- که مرحله‌ی نقش‌آزمایی است - و برای رفع کاستی و کمبودهای اشعار متناسب با رشد کودک و نوجوان و شکل دهی و تقویت هویت دینی و میهنی او، می‌توان برای بازتولید برخی آثار دشوار ولی مهم و سودمند ادبی کهن - خواه نثر و خواه شعر- به بعضی شاعران و نویسندگان آشنا به حوزه‌ی ادبیات کودک و نوجوان، سفارش «بازنویسی و بازسرای» داد.

فهرست منابع

- اتکینسون، ریتا، و دیگران. (۱۳۸۰). *زمینه‌ی روانشناسی هیلگارد*. ترجمه‌ی حسن رفیعی. تهران: ارجمند.
- اکبری شلدره‌ای، فریدون، و دیگران. (۱۳۸۹). *فارسی سال اول دوره‌ی راهنمایی تحصیلی*. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- _____ (۱۳۸۹). *فارسی سال دوم دوره‌ی راهنمایی تحصیلی*. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- _____ (۱۳۸۹). *فارسی سال سوم دوره‌ی راهنمایی تحصیلی*. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- برک، لورا ای. (۱۳۸۵). *روانشناسی رشد*. ج ۲، ترجمه‌ی یحیی سیدمحمدی. تهران: ارسباران.
- پرستش، شهرام. (۱۳۸۹). «جهان تازه استقلال یافته‌ی کودکان؛ جستاری در انسان‌شناسی ادبیات کودک». *مطالعات ادبیات کودک*، سال ۱، شماره‌ی ۱، صص ۳۱-۵۳

جعفرزاده‌پور، فروزنده. (۱۳۸۹). «کتاب‌های درسی و هویت ملی؛ فراتحلیل مطالعه‌های انجام شده درباره‌ی کتاب‌های درسی». *مطالعات ملی*. سال ۱۱، شماره‌ی ۲ (پیاپی ۴۲)، صص ۳۱-۵۴.

جی‌سینگر، دورتی و تریسی آ. رونسن. (۱۳۶۲). *مقدمه‌ای بر پیازه، کودک چگونه فکر می‌کند؟ ترجمه‌ی مصطفی کریمی*. تهران: آموزش.

حجازی، بنفشه. (۱۳۸۷). *ادبیات کودکان و نوجوانان*. تهران: روشنگران و مطالعات زنان.
خادمی، محسن و همکاران. (۱۳۸۶). «بررسی هویت فرهنگی در دانش آموزان دوره‌ی راهنمایی تحصیلی؛ گرایش‌ها و شناخت‌ها». *مطالعات تربیتی و روان‌شناسی*، سال ۸، شماره‌ی ۲، صص ۴۳-۶۲.

خسرونژاد، مرتضی. (۱۳۸۹). *معصومیت و تجربه، درآمدی بر فلسفه‌ی ادبیات کودک*. تهران: مرکز.

سرشار، محمدرضا. (۱۳۸۸). *گذری بر ادبیات کودکان و نوجوانان قبل و بعد از انقلاب*. تهران: انجمن قلم ایران.

سلاجقه، پروین. (۱۳۸۵). *از این باغ شرقی؛ نظریه‌های نقد شعر کودک و نوجوان*. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.

شعاری‌نژاد، علی‌اکبر. (۱۳۸۲). *ادبیات کودکان*. تهران: اطلاعات.
شمشیری، بابک، و همکاران. (۱۳۸۶). «بررسی میزان برخورداری کتب فارسی، تاریخ و تعلیمات اجتماعی دوره‌ی راهنمایی از مؤلفه‌های هویت ملی». *مطالعات برنامه‌درسی*، سال ۲، شماره‌ی ۶، صص ۵۱-۷۸.

صالحی عمران، ابراهیم، و همکاران. (۱۳۸۷). «بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هویت ملی در کتاب‌های درسی دوره‌ی راهنمایی». *مطالعات ملی*، سال ۹، شماره‌ی ۳۵، صص ۳-۲۵.

Christie, D. Viner, R. (2005). "Adolescence development". *BMJ* 330 (7486): 301-4. Retrieved February 2005 from <http://www.bmj.com/cgi/content/full/330/7486/301>

Manser, M. (1981). *Macmillan Students Dictionary*. London: Macmillan Pan Ltd.

McDonough, j. Shaw, j. (2003). *Materials and ethods in ELT: a teacher's guide*. Malden, MA: Blackwell publishing.

Miller, D. (1995). *On Nationality*. UK: Clarendon Press

Poole, R. (2003). "national identity and citizenship". In the: *Identities*, by Linda, Martin, Alcoff, and Eduardo Mendieta (Eds). U.K: Blackwell Publishing.